

E. V. RTVELADZE'S FIRST TEACHERS IN THE PATH OF SCIENCE AND HIS FIRST PRACTICAL EXPERIENCE

Feruz Khamrayeva

Master's student, head of the department

National University of Uzbekistan, State Museum of History of Uzbekistan

Tashkent, Uzbekistan

ABOUT ARTICLE

Key words: museology, Central State Museum, interactive-experimental fund, museum fund, collections, museum object, exhibit, exposition.

Received: 15.11.24

Accepted: 17.11.24

Published: 19.11.24

Abstract: This article tells about the first teachers who guided one of the greatest scholar and academic scientist Edward Vasilyevich Rtveldze to enlightenment and their infinite contribution to the academic life of the scientist, as well as his hardships on the path of Science and his first practical experience.

E. V. RTVELADZENING ILM YO'LIDAGI ILK USTOZLARI VA DASTLABKI AMALIY TAJRIBASI

Feruz Hamrayeva

Magistratura talabasi, bo'lim mudiri

O'zbekiston Milliy universiteti, O'zbekiston tarixi davlat muzeyi

Toshkent, O'zbekiston

MAQOLA HAQIDA

Kalit so'zlar: Tajriba, ilmiy faoliyat, topograf, eksponatlar, qadimiy yodgorliklar, arxeologik tadqiqotlar, san'at asarlari, me'morchilik, monografiya, yetuk mutaxassis, hamkasb, ilmiy maslahatchi, serhosil yerlar, ilmiy kashfiyot, ilmiy ma'ruzalar.

Annotatsiya: Ushbu maqolada eng buyuk olim va akademik olimlardan biri Edvard Vasilyevich Rtveldzeni ma'rifatga yo'naltirgan birinchi o'qituvchilar va ularning olimlarning akademik hayotiga qo'shgan cheksiz hissasi, shuningdek, uning ilm-fan yo'lidagi qiyinchiliklari va birinchi amaliy tajribasi haqida hikoya qilinadi.

ПЕРВЫЕ УЧИТЕЛЯ Е. В. РТВЕЛАДЗЕ НА ПУТИ НАУКИ И ЕГО ПЕРВЫЙ ПРАКТИЧЕСКИЙ ОПЫТ

Феруза Хамраева

Магистрант, заведующий отделом

Национальный университет Узбекистана, Государственный музей истории Узбекистана

Ташкент, Узбекистан

О СТАТЬЕ

Ключевые слова: Опыт, научная деятельность, топограф, экспонаты, древности, археологические исследования, произведения искусства, архитектура, монография, зрелый специалист, коллега, научный консультант, плодородные земли, научное открытие, научные лекции.

Аннотация: В этой статье рассказывается о первых учителях, которые привели к просветлению одного из величайших ученых мира Эдуарда Васильевича Ртвеладзе, и об их неопенимом вкладе в академическую жизнь ученого, а также о его трудностях на пути науки и его первом практическом опыте.

So‘z mulkining sultoni bo‘lmish hazrati Alisher Navoiy ilm tarqatuvchi ustozlarni haqqini ado qila olmaslik to‘g‘risida shunday marhamat qiladilar: *“Haq yo‘lida kim senga bir xarf o‘qitish ranj ila, Aylamak bo‘lmas ado haqqin aning yuz ganj ila.”*[1] Odamlarga xarf o‘rgatib savodini chiqarish bu ularga o‘rgatilgan eng yaxshi ta‘lim desak aslo mubolag‘a bo‘lmaydi. Har birimizga kimdir xarf o‘rgatib, savodimizni chiqargan. Bugun kim, qaerda, qanday vazifada ishlamasin, qachondir maktabda o‘qigan, ustozlar tarbiyasini olgan. Ilk marta maktabga qadam qo‘ygan kunimiz, qo‘liga qalam berib, yozishni, o‘qishni o‘rgatgan o‘qituvchisini eslamaydigan inson bo‘lmasa kerak.

O‘zining tinimsiz mehnati bilan O‘rta Osiyo va Kavkaz tarixiy o‘tmishining deyarli barcha davrlarida turli mamlakatlarda turli xalqlarning tarixi va madaniyatini o‘rgangan, shuningdek, tadqiqot va arxeologik qazishmalar olib borgan buyuk tarixchi olim, arxeolog va yutuk numizmat-Edvard Vasilyevich Rtveldze ning erishagan yutuq va natijalarida olimning ilk ta‘lim bergan ustozlari Mixael Evgenevich Masson va Galina Anatolievna Pugachenkova (1905-2007) lar muxim o‘rin tutadi[2, B.155-158]

Buyuk olim, tarixchi arxeologiya maktabi asoschisi Mixail Yevgenevich Masson, 1897 yilning 21 noyabr kuni Peterburgda, uzoq yillar davomida Samarqandda ishlagan yer o‘lchovchi-topograf oilasida tug‘ilgan. Mixail Yevgenevich Masson, deyarli, tug‘ilganidan buyon onasi bilan Samarqandda yashagan. 1916 yil Petrograd Politexnika institutida muhandis-irrigator mutaxassisligiga o‘qishni boshlagan. Harbiy xizmatga chaqiruvdan so‘ng, u Janubiy-G‘arbiy frontda xizmat qilib, 1917 yil ishchilar va askarlar deputat kengashi a‘zoligiga saylanadi. 1918 yil M.E. Masson Samarqandga qaytadi.

Samarqandda M.E. Masson Samarqand viloyat muzeyiga mudirlik qiladi va uning faoliyati bois, muzey to‘plami turli eksponatlar bilan boyitiladi. 1924 yil Turkiston (keyinchalik O‘zbekiston) Qo‘mitasining muzey va qadimiy yodgorliklar va san‘at asarlarini qo‘riqlash ishlari bo‘yicha O‘rta Osiyo Markaziy muzeyining arxeologiya bo‘limi boshlig‘i sifatida Toshkentga o‘tkaziladi. Bu davr mobaynida u Turkiston Sharqshunoslik institutida o‘qish barobarida, qadimiy yodgorliklarni ta‘mirlashda O‘rta Osiyo bo‘ylab arxeologik tadqiqotlar uyushtirgan va O‘rta Osiyo respublikalari bo‘ylab muzey ishlari bo‘yicha yo‘l boshlovchilik qilgan.[5, B.12]

Masson Mixail Yevgen'evich O'zbekiston tarixini o'rganishga katta hissa qo'shgan olimlardan biridir. U O'rta Osiyo tarixi, arxeologiyasi, me'morchiligi, numizmatikasini o'rganib, juda katta kashfiyotlar qildi va bir qancha yirik arxeologik ekspeditsiyalarga boshchilik qildi hamda noyob topilmalar orqali O'rta Osiyo moddiy va ma'naviy madaniyatini boyitdi. O'rta Osiyoda arxeologiya fanining asoschilaridan biri bo'lgan M.E.Masson O'rta Osiyo tarixining turli davrlariga oid katta ilmiy izlanishlar qildi.[3, B.295-296]

Ko'pchilikdan farqli o'laroq, M.Y. Masson talabani imtihon topshiradigan shaxs emas, balki uning hamkasbi, suhbatdoshi deb hisoblagan — bu imtihonlarni qabul qilishning eng yuqori madaniyati, aksariyat o'qituvchilar uchun noma'lum, ayniqsa hozirgi paytda. Mixail Evgenievichning ma'ruza qilish uslubi yanada qattiqroq va hatto biroz qattiqroq edi. Ma'ruzani boshlab, u doimiy ravishda tinglovchilarni kalit bilan qulflab qo'ydi va ikki soat ichida uni tark etishning iloji yo'q edi. Uning o'rta Osiyo numizmatikasi va o'rta Osiyo shaharlarining tarixiy topografiyasi bo'yicha ma'ruzalari mislsiz puxta o'ylangan, qadimiy va o'rta asrlardagi ko'plab manbalardan olingan faktlardan foydalangan deb hisoblaydi Edvard Vasiliyevich Rtveladze o'z xotiralarida[2,B.155-158]

Mixail Yevgenevich Masson 1986 yil Toshkentda vafot etgan. Do'mbirobod qabristoniga dafn etilgan.

Olimning ikkinchi ustози, Galina Anatolievna Pugachenkova (1905-2007)-eng keng dunyoqarash va ensiklopedik bilimlarga ega inson, san'atshunoslik doktori, professor, antik va o'rta asrlar Markaziy Osiyo me'morchiligi, tasviriy va amaliy san'atining taniqli tadqiqotchisi, O'zbekiston Respublikasi fanlar Akademiyasi akademigi va O'zR fanlar akademiyasi arxeologiya institutining bosh ilmiy maslahatchisi, O'zbekiston Respublikasining xizmat ko'rsatgan fanlar arbobi, Hamza va Beruni nomidagi davlat mukofotlari laureate, Strasburg universitetining faxriy doktori.

U o'zbek arxeologiyasining asoschisi va Sovet Ittifoqida arxeologiya va san'atshunoslikni rivojlantirishda muhim shaxs hisoblanadi. Uning ishi Markaziy Osiyoda saqlanib qolgan binolarni o'rganishga katta hissa qo'shdi, ko'pincha an'anaviy binolarning birinchi reestri hisoblanadi.

1943-yilda SAGU(O'zMU)ning arxeologiya kafedrasi dosenti lavozimiga arxitektura nomzodi G. Pugachenkova tavsiya qilingan, u o'z navbatida "O'rta Osiyo arxitektura yodgorliklari", "Sharq sanati", "Arxeologiya materialiga ishlov berish metodikasi" kurslarini olib borgan va zamonamizning ko'pchilik mashxur va yetuk tarixchi olimlarga saboq bergan ustozdir.[8,B.4]

U mamlakatda, va boshqa sobiq Sovet hududlarida yagona, va o'ziga xos noyob "O'zbekiston san'atshunoslik ekspeditsiyasi" (1959), san'atshunoslikka moyil bo'lgan arxeologik tadqiqotlar bilan shug'ullangan. Ushbu ekspeditsiya ishlarining natijalari ming yillar davomida O'zbekistonning serhosil yerlarida yashagan qabilalar va xalqlar qoldirgan boy madaniy merosdan dalolat beruvchi noyob san'at yodgorliklari topilmalari va kashfiyotlari tufayli dunyo miqyosida e'tirof etildi. Talabalar uning arxeologik ekspeditsiyalar, noyob topilmalar, ilmiy kashfiyotlar to'g'risidagi ilmiy ma'ruzalarini diqqat bilan tinglagan. Edvard Vasilevichning eslashicha, arxeologiya kafedrasida o'qigan yillarida ajoyib olimlar galaktikasi hukmronlik qilgan. Galina Anatolievna Pugachenkova o'zining aql bovar qilmaydigan bilimlari, sovet, rus va xorijiy adabiyotlarni chuqur bilishi bilan pozitsiyalarni aniq va sodda tarzda qo'llab-quvvatlab, u o'zining "o'rta Osiyo me'morchiligi tarixi" kursidan leksiya o'qigan. Uning barcha ma'ruzalari o'zining dala tadqiqotlariga asoslangan. [2,B.155-158]

G. Pugachenkova 1946 yildan 1961 yilgacha Janubiy Turkmanistonda arxeologik ekspeditsiyani, shuningdek 1959 yildan 1984 yilgacha o'zbek tarixiy-badiiy ekspeditsiyasini boshqargan. U antik va o'rta asr Markaziy Osiyoning tasviriy va amaliy san'atiga bag'ishlangan oltita tilda 700 dan ortiq asarlarini nashr etdi. Uning tadqiqotlari Baqtriya va Kushon davri madaniyatlarining Gandhara san'atiga arxitekturasi, yodgorliklari va ta'siriga bag'ishlangan.[8, B.4]

G. Pugachenkova numizmatikaga ham qiziqish ko'rsatdi, bu unga Marg'iyona va Shimoliy Baqtriyaning haykaltaroshlik va koroplastikaning turli uslublarini o'rganishni chuqurlashtirishga imkon berdi. Uning Markaziy Osiyo san'atining rivojlanishi haqidagi monografiyalari jumaldan; " O'zbekiston san'ati qadimgi davrlardan XIX asr o'rtalarigacha " (L. I. Rempel bilan birgalikda)," Turkmaniston san'ati"," Afg'oniston san'ati", "Kushon davridagi Baqtriya san'ati" haqiqiy xazina hisoblanadi.[6, B.114]

Hattoki, 88 yoshida ham Galina Anatolievna ko'pchilik suhbatdoshlarini o'zining ohangdorligi, aql-zakovati, ajoyib xotirasi va hazil tuyg'usi bilan hayratda qoldiradi. U osha paytda ham hamkasblari bilan uchrashib, o'z bilimlarini saxiylik bilan baham ko'rar va bakalavriat va magistratura talabalariga maslahat bergan.

Galina Anatolievna Pugachenkova 2007 yil 18 fevralda vafot etdi. U Toshkentdagi Dombrobod qabristonida umri Mixail Masson yonida dafn etildi.

Darhaqiqat, afsona abadiydir. ikkala olim ham o'zlarining hayotini behuda yashamadi. Ushbu ajoyib olimlarning erishgan yutuqlari butun dunyoga O'zbekistonni chuqur tarixiy va ma'naviy ildizlarga ega bo'lgan eng qadimiy va buyuk tsivilizatsiya sifatida tan olishga imkon berdi. Ikkala olim ham O'zbekiston va O'rta Osiyo arxeologiya va sharqshunoslik tarixida

o'chmas iz qoldirdi. Ikkala afsonadan kelajak avlod uchun ko'p xotiralar va ajoib va betakror ilmiy va madaniy me'ros qoldirdi. Ularning asarlari tadqiqotchilarni ilhomlantirishda davom etmoqda va ilmiy arxivlarda saqlanadi.

Ushbu ikkala olimdan keyin ular asos solgan ilmiy tadqiqot maktabini ularning shogirti bo'lmish Edvard Rtveladze davom ettirdi. Shunday qilib, yosh olim E.V.Rtveladze bo'lajak ustozlari — professorlari Mixail Masson, O'zbekiston arxeologiya maktabining asoschilaridan biri va uning rafiqasi Galina Pugachenkova bilan ular Kislovodskga dam olish uchun kelishganida tanishadi. Uning arxeologiya sohasiga qiziqishini va "bolakaydan kelajakda buyuk olim chiqishini" bilgan ustoz M.Y. Masson Edvardning ilm- fan haqidagi qarashlarini va fikrlarini qadrlab uni Toshkentga o'z yoniga oqishga taklif qiladi.[4]

E.V. Rtveladze maktabni tugatgach Rostov yoki Moskvada arxeologiya fakultetiga o'qishga kirishni o'ylaydi, ammo uning M.Y.Masson uchrashuvi uning hayotini tom man'oda o'zgartirvoradi. Masson u bilan suhbat davomida uni Toshkentda ta'lim olish taklifini beradi va u taklifni hech ikkalanmasdan qabul qiladi. Va u 1962 yil aprel oyida Toshkentga keladi va darhol Galina Anatolyevna Pugachenkovaga bilan ekspeditsiyaga o'tlanadi.[2, B.155-158]

E.V. Rtveladze ilmiy hayotidagi ilk amaliy tajribani 1961-1962-yillarda akademik M.E. Masson boshchiligidagi Janubiy Turkmaniston arxeologik majmua ekspeditsiyasi tarkibida 2 oy davomida Turkmaniston qumlarida, ko'hna va qadimgi Marv tepaligi qazishmalarida va professor G.A.Pugachenkova boshchiligida qadimiy So'g'd obidalarini tadqiq etishda ishtrok etish orqali o'taydi. E.Rtveladze shu yillari arxeologiya sohasiga kirib kela boshladi. Akademik G.Pugachenkovaning shogirdi sifatida qadimshunoslik ilmini mukammal egallay boshladi. [7]

U Mixail Evgenievichning huzuriga kelganida u bilan ekspeditsiya ishlari haqida uzoq suhbat va savollardan so'ng ustoz Masson unga shunday dedi: "Bilasizmi, Eddi, universitetga kirishdan oldin mening dala arxeologiya maktabimdan o'tish vaqti keldi. Sentyabr oyining oxirida Janubiy Turkmaniston Arxeologik-Etnografik ekspeditsiyasi (JTAKE) eski Marv shaharchasida qazish ishlarining navbatdagi mavsumi boshlanadi. "Eddi, o'ylab ko'rib va menga qaroringiz haqida xabar bering." Edvard bunga darhol rozi boladi. Ammo, ertasi kuni men M. E. Massondan xat olganimdan hayratda qoladi, unda u bu yil JTAKE dala ishlaridan voz kechib imtoxonlarga tayyorgarlik ko'rishi kerakligini aytadi.[7]

M. E. Massonni ogohlantirishiga qaramay, Edvard 16 sentyabr kuni Ashxabadga uchib ketadi. Osha paytda Mineralnye voda aeroporti kichik va barcha xizmatlar bir qavatli joylashgan edi, olimning onasi uni havotir bilan kuzatib qo'yadi.[4]

Biroz Marv shahri tarixiga to'xtalsak, Marv shahri (Avestoda *Mouru*) O'rta Osiyoning eng qadimiy shaharlaridan biri. Bayramali shahri (Turkmaniston) yaqinida joylashgan. Shuni

ta'kidlash joizki, Qadimgi Marvning qadimiy manzilgohi turli davrdagi 5 asosiy aholi punktlaridan iborat bo'lib, ular bir-birini ketma-ket almashtirib, turli hududlarni - Erk qal'a, Gabr qal'a, Sulton qal'a, Abdullaxon qal'a, Bayramalixon qal'a hududlarini o'z ichiga olgan edi. Bu manzilgohlarning barchasi 60 km² dan ortiq hududni qamrab olgandi.

Marv xarobasida 19-asrning 80-yillaridan V. A. Jukovskiy, 1946-yildan M. Ye. Masson rahbarligidagi Jan. Turkmaniston arxeologik kompleks ekspeditsiyasi, keyingi yillarda Ashxobod, Toshkent, Moskva va Sankt Peterburgdan kelgan arxeologlar qazishma ishlarini olib borgan.

Yosh olim JTAKKE lageriga yetib kelib tezda joylashadi. U yer Marv ekspeditsiyasiga jalb etilgan olim va talabalar uchun vaqtinchalik turar joy (ekspeditsiya ishtrokchilari joylashadigan lager) vazifasini o'tagan. Prof. M.E. Masson boshchiligidagi ekspeditsiyaning asosiy guruhi kelishidan oldin ular lagerda juda erkin yashagan ekan. Bir necha kun davomida Edvard Gabr qal'asining janubiy burchagida joylashgan N9 raqamli qazishmalar olib borilayotgan hududda ishlaydi. U uchun hamma narsa yangilik edi, Shimoliy Kavkazda o'qigan arxeologiyadan butunlay farq qilardi.

Bir necha kundan so'ng kuni M.E. Masson bilan birgalikda Toshkent davlat universiteti arxeologiya kafedrasining ikkinchi kurs talabalari ham kelishadi. Edvard Mixail Evgenievichning oldiga chiqib salom berganida olim ko'zoynagi ostidan unga yomon qarab qo'yadi ammo ich ichidan juda ham hursand bolgan. Edvard bunga javoban hech narsa demaydi va shunchaki boshini egib qo'yadi.

Bu vaqtga kelib, lager allaqachon to'liq shay holatiga keltirilgan edi. Markazda, bevosita kirish joyining qarshisida, ekspeditsiya boshlig'i xonasining eshik peshtoqida "Professor M.E. Masson" deb yozib qoyilgan edi. Lager binosining markazida uzun stoli bo'lgan zal bor edi, JTAKKEning eng ajoyib topilmalarining fotosuratlar ustunlarga osilgan bo'lib yon devorlar dala muzeyi sifatida ishlatilgan va har bir qazishmadan topilgan eksponatlar alohida-alohida joylangan.[4]

Lager shu qadar toza va ozoda ediki, ularning oldiga kelganlar uyerning tozaligidan lol qolishar edi. Albatta, lagerda yorug'lik va radio yo'q edi. Yorug'likning asosiy manbai kerosin lampalar bo'lgan. Ular asosan zalda va M.E. Masson va nazoratchining xonasida bo'lgan. Lagerda suv yo'q edi, u bochkada tashib kelinar edi. Ular asosan pishirish va yuvish uchun ishlatilgan, va lagerda xom suv ichish qat'iy man etilgan. Bu haqda lagerdagi odob-axloq qoidalari ro'yxatida alohida e'lon qilingan. Bundan tashqari, M.E. Masson ekspeditsiyaga kelganining birinchi kunida o'z xonasi eshigining ikki tomonida joylashtirilgan tegishli jadvallardagi kundalik tartibini ham osib qo'ygan. Unda har yili ekspeditsiya ma'lum bir dala

mavsumida ishlagan tegishli shior bilan chiroyli qo‘l yozuvida, rus tiliga tarjima qilingan holda yozilgan.

M.E.Masson tomonidan o‘rnatilgan kundalik odat juda qat’iy va aniq edi. Soat 6 da birinchi bo‘lib oshpaz va lagerning o‘quvchilari o‘rnidan turushgan. Ertalab soat 6:30 da umumiy tarzda hamma uyg‘otilgan. Soat 7 da hamma umumiy tarzda nonushta uchun stolga o‘tirishi lozim bo‘lgan. Ertalab soat 7:30 da nonushta tugatilib va hamma o‘quvchilarni o‘z dala joylariga olib ketadigan mashinalar yonida to‘planishgan.[2,B.155-158]

Ishchilar kam edi, ammo shunga qaramasdan M. E. Masson ularni bir yoki ikkitadan eng muhim obyektlarga taqsimlar edi. Ularning eng muhim vazifalaridan jumladan; manzilgohdagi dala inventarizatsiyasini qazib olib, topilmalarni shifrlashdi va boshqa vazifalarni bajarishdan iborat bo‘lgan.

Kechqurun soat beshga kelib hamma lagerga qaytib, o‘zlarini tartibga keltirib, yuvunib-taranib, kiyimlarini almashtirib soat 6: 30 da hamma lager markazidagi zalda uzun stol atrofida yig‘ilishi shart bo‘lgan. Stolga oxirgi bo‘lib M. E. Masson kelib o‘tirgan va u odatda stolning boshidan joy olgan.

Kechki ovqatdan keyin hisobotlar boshlangan. Dala maydonchalari boshliqlari navbatma-navbat chiqib Mixail Yevgeniyevichga o‘tgan kun natijalari haqida xabar berishgan. Hisobotlardan so‘ng, Mixail Evgenievich odatda kunni sarhisob qilgan va unga berilgan tangalarning ta‘rifini o‘qib eshittirgan. Har yangi hafta va lagerdagi hamma voqealar M.E. Masson tomonidan ishlab chiqilgan bir xil stsenariyga muvofiq ravishda olib borilardi. O‘rnatilgan tartibni buzish jiddiy oqibatlarga olib kelgan: jinoyatchi lagerdan haydalgan va arxeologiya bo‘limidan ham ketishga majbur bo‘lgan. Hullas, dala lagerida temir intizom hukmronlik qilgan, hamma narsa arxeologiya va faqat arxeologiyaga bo‘ysungan.

JTAKE shaharlar tarixiy topografiyasi va qadimiy karvon yo‘llarini o‘rganish borasida ham muhim ilmiy tadqiqotlar olib bordi. 1961-yilda ushbu yodgorlikning maqsadi hali aniqlanmagan edi. Erkqala, Gabr qal’a hamda Sulton qal’a harobalaridan topilgan idish va buyumlarga tayanib, Marv tarixi davrlarga bo‘lindi (3. I. Usmonova, M. I. Filanovich). JTAKE tomonidan Islomdan avvalgi davr (mazdakiylik, buddizm,xristianlik)ga oid yodgorliklar o‘rganildi (G. Ya. Dresvyanskaya). Jumladan Gabral’a va Harobakoshudagi cherkovharobasi hamda Turkmaniston FAning 50-y.larda boshlangan (S. A. Yershova) vaayniqsa, JTAKE tomonidan 60-y.larda Marv atrofidagi nekropol to‘la tekshirildi.

1961 yil 4 noyabrda lagerdagilar Mixail Yevgeniyevichni Toshkentga kuzatib qo‘yishadi. Unga kafedra xodimlari va bir nechta talabalar hamroxlik qilishdi. Lagerda esa bor yo‘g‘i 6 kishi qoladi. Ularning zimmasiga qolgan barcha arxeologik jihozlarni yig‘ish, lagerdagi barcha uy-

ro'zg'or buyumlarini qismlarga ajratish va barchasini tartibga solib Ashxobodga yuborish vazifasi yuklatilgan edi.

15-noyabrdan keyin ob-havo yomonlashdi, shamol kuchaydi va kechasi juda sovuq bo'ldi. Derazasiz va eshiksiz qolgan lager butunlay madaniyatli qiyofasini yo'qotib, eski otxona holiga qaytadi va ochiq burchaklarida shamol kuchli shovqin solib esardi. Lagerda o'zi yolg'iz qolgan Edvard oshxonada uxlashi boshleydi, u erda katta quyma temir pechka hali demontaj qilinmagan edi. Kechqurungacha u uni yig'ilgan saksovol bilan yondirib, so'ngra hali sovimagani pechka ustiga chiqib olib o'sha yillarda eski Marvda juda ko'p bo'lgan dahshatli shamolning qichqiriqlar ostida uyquga ketgan. Bo'lajak yosh olim Edvardning birinchi o'rta Osiyo ekspeditsiyasi ham tugash arafasida edi, oldinda esa uni Ashxobodgacha bo'lgan qiyin yo'l kutar edi. U uyerdan aeroportga va Kavkazga yo'l olish mashaqqati ham bor edi. 1961 yil 27 noyabr kuni Rtveladze Eski Marvdagi birinchi ekspeditsiyasini yakunlab Kislovodskga qaytib ketadi.[9]

U albatta arxeologiyani tashlab qoymaydi dam olish kunlari A.P. Runich bilan har dam olish kunlari Kislovodskni hamma yerlarini arxeologicheskiy ekskursiya qilib turishadi. Bir kuni Rtveladzega G.A. Pugachenkova dan xat keladi ushbu xatda Rtveladzeni (Uz.ISKE.) 20 apreldan 1 iyungacha unu ekspeditsiyaga chaqiradi. Va shuningdek o'z xatida olim Pugachenkova Edvardga Toshkent Davlat Universitetiga hujjat topshirishi kerakligini ham yozadi. Rtveladze albatta rozilik beradi va 1962 yil 17 aprel kuni Toshkentga uchib ketadi. [9]

E.V. Rtvelade 5-kursligida ohirgi martda Marvga boradi. Ularni Fedor Alekseyevich va xaydovchi kutib oladi. U eski Marvga qaytganidan juda hursand edi. Ayniqsa, Sulton Sanjar maqbarasi Rtveladzeni qalbidan chuqur iz qoldirgan edi. U bu o'lkaga boshqa qaytmasligini bilib atrofni obdon aylanib ko'zdan kechirqadi va qazishma olib borilgan yerlarga ham boradi. Tez orada qazishma ishlari ham tugab u eski Marv bilan bir umirga hayirlashadi, shundan so'ng uning hayoti va ilmiy taqdiri eski Marv bilan boshqa bog'lanmaydi. Uyerda otgan har bir soniya va iliq hotiralar uning esida bir umrga qoladi. Shu tariqa Edvard Vasiliyevich Rtveladze 1961-1962-yillarda akademik M.E. Masson rahbarligidagi YuTAKE (Janubiy Turkmaniston arxeologik majmua ekspeditsiyasi) tarkibida ko'hna Marv qazishmalarida ishtrok etadi. Va u qazishma ishlariga hammadan vahliroq borib eng oxirida qaytgan. Marvda u qazimagan bironta ham qadimiy joy qolmagan. Eski Marvadagi qazishma ishalaridan yosh olim Edvard Vasiliyevich o'zi uchun juda ko'p narsa oldi - birinchi marta katta kompleks ekspeditsiya nima ekanligini bilib oldi, ulkan shaharlarni dala tadqiqotlari metodologiyasini o'rgandi, amalda ilmiy maktab nima ekanligini anglab yetdi. Bularning barchasi u uchun mutlaqo yangi ilm-fan olamining kashf etilishi edi. [4]

Akademik olim E.V. Rtveladzening aytishicha u ekspeditsiyalarda 20 yil yoki undan ham ko‘proq vaqtini o‘tkazdi, ularning har biri u uchun yangi kashfiyot, g‘oyalari va bilimlarini sinab ko‘rish edi. U har doim bahor kelib keyingi ekspeditsiyaning boshlanishini, "jonli" materiallar bilan uchrashuvni intizorlik bilan kutgan. Yodgorlik bilan aloqa qilish tuyg‘usini so‘zlar bilan yetkazish mumkin emasligini, agar inson unga asbob bilan tegsa va u asrlar davomida izlagan ilm-fan haqiqatni ochishi mumkinligini takidlagan.

Hulosa o‘rnida aytish joizki, uning ekspeditsiyalari natijalari muhim va ijobiy bo‘ldi. U dunyoning turli mintaqalari tarixi va madaniyatini o‘rganishga muhim hissa qo‘shadigan qimmatbaho asarlar, hujjatlar va materiallarni to‘pladi. Uning ekspeditsiyalari, shuningdek, turli xalqlarning o‘tmishi va buguni haqidagi bilim va tushunchalarni kengaytirishga yordam berdi. Olimning ilmiy tadqiqotlari, bizgacha qoldirgan madaniy va ilmiy boy merosi kelajak avlodlarning tarixiy yo‘lini mayoq sifatida mangu yoritib turishga xizmat qiladi desak aslo mubolag‘a bo‘lmaydi.

Adabiyotlar ro‘yxati

1) Alisher Navoiy (9-fevral 1441-yildan 3-yanvar 1501-yilgacha umr ko‘rgan) — o‘zbek va boshqa turkiy xalqlarning shoiri, mutafakkiri va davlat arbobi./ [Alisher Navoiy - Vikipediya \(wikipedia.org\)](https://ru.wikipedia.org/wiki/Alisher_Navoiy)

2) Akademik Edvard Vasilevich Rtveladze (xotiralar kitobi. 1.2. tomlar) Toshkent 1 tom 2012. 155 bet 2 tom 2014. San`at 158 bet.

3) А.Яхшиев “Ўрта Осиё Кушоншунослигининг шаклланишида М.Е.Массоннинг ўрни” Ўрта Осиёнинг маданий мероси. Т.2002 й 295-296 бет

4) Edvard. Vasilevich.Rtveladzening nabirasi Ryahev Andrey Vladimerovich bilan otkazilgan suhbat-intervyu materiallari. 2023 yil 19 iyun

5) Mirzo Ulug‘bek nomidagi O‘zbekiston Milliy universiteti ilmiy maktablari, “Oqituvchi” nashriyot matbaa-ijodiy uyi, Toshkent – 2008./12 b

6) Мухаммаджонов А. Археология // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. Тошкент, Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 2000. /114b

7) “Pamyati vidayusheysya Uchennogo” Toshkent 2023 Aftor F.Abduhalikov. “KolorPak”

8) O‘zbekiston Arxeologiyasi jurnali. Samarqand -2010-y B-4

9) <https://ru.wikipedia.org/wiki/РтвеладзеЭдвардВасильевич>